

**Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Guenter Lewy, İstanbul
Timaş Yayınları, 2011, 464 sayfa.**

Massachusetts Üniversite'sinden emekli, siyaset bilimi profesörü olan Guenter Lewy birçok yabancı kaynağı kullanarak ortaya koyduğu çalışmasını yayınladığında Ermeni lobileri tarafından soykırım tezini eleştirdiği için büyük bir baskı gördü ve Türk ajanı olarak suçlandı. Kendisiyle ilgili ortaya atılan iddialar üzerine tazminat davası açmasının ardından medeni haklar savunucusu kuruluş SPLC geri adım atarak Lewy'den özür diledi. Türkçe'ye de kazandırılan bu çalışma yazarın Ermeni meselesi üzerine Rus, Amerikan, İngiliz, Alman arşiv ve koleksiyonlarından yola çıkarak Türk ve Ermeni iddialarını analiz eden bir eserdir. Lewy yıllardır süregelen 1915 Ermeni Tehciri'yle ilgili tartışmaları, belgelerle karşılaştırarak, eleştirel ve mantık çerçevesine uygun bir şekilde olayları aktarmayı hedefler. Lewy, söz konusu olayları tarihsel bağlamda inşa ederken şeffaf bir değerlendirmeyi amaç edindiğini, Türk ve Ermeni yorumunun ortaya koyduğu iddiaları sınıadığını ve eleştirel bir analize tabii tutmayı hedeflediğini belirtir. Yazar çalışmasını dört başlık altında toplayıp bunları kısımlar şeklinde incelemiştir. Ermenilerin kısaca tarihinden bahseden Lewy, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenilere değinip daha sonraki süreçte onların devrimci hareketlerine, Jön Türklerin iktidara gelişine, soykırımsal tasarıya ve tehciere giden süreci ele almıştır.

İlk bölümün birinci kısmında yazar 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenilere odaklanırken, yaşam şartlarının ne olduğuna, diğer milletlerle olan ilişkilerine, geçim kaynaklarına ve İmparatorluğun hangi bölgesinde yaşadıklarına değinmiştir. Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundaki yaşayışlarına dair genel bir çerçeve çizilmiştir. Bölümün ikinci kısmında Ermeni devrimci hareketlerine değinen Lewy, hareketin başlangıcını faydalandığı birçok kaynak ile karşılaştırarak aktarır. 1880'lerin başlarında ortaya çıkan Ermeni Yurttaşlar Birliği, Hınçakyan Devrimci Partisi, Taşnak Partilerinin ortaya çıkışına, hedeflerine değinirken onların asıl amaçlarının Türkiye Ermenistan'ının siyasi ve iktisadi özgürlüğünü sağlamak olduğunu belirtir. Bunu hayata geçirmek için silahlı mücadeleyi benimseyerek, özerklik talepleri

doğrultusunda imparatorluğu parçalamaya yönelik bir isteğin de içindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda özerklik talepleri daha önce 1804'te Kara Yorgi liderliğindeki Sırp tarafında gerçekleşmiş ve Sırbistan bağımsızlığına kavuşmuştu. 1821'de Yunan İsyanı baş göstermişti. Ermenilerin ve diğer ulusların talepleri dağılmayı hızlandıran bir süreçti. Faaliyet gösteren Ermeni toplulukları köyleri koruduklarını, adaleti uyguladıklarını, ovalarda yaşadıklarını belirtirken kendilerini halkın davasına adanmış kişiler olarak görüyor, kadınlara karşı yumuşak, düşmana karşı sert davranıyorlardı. Ermeni fedailerini halka nezretmiş birer kurban gibiydiler. Lewy fedailerin çizmiş olduğu bu portrenin yanlışlığından bahsederken, Türk portresini de gaddar, ahlaksız, şeytani gösterdiklerini belirtir. Tüm bu özerklik hedeflerinin dışında Lewy'nin değindiği anlamlı bir nokta daha vardır. Bu da bir İngiliz diplomatın sözleriyle aktarılır “Kürtlere karşı koruma altına alınsalardı, nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu sancaklarda yönetimde adil bir paya sahip olsalardı ve bunun doğal bir sonucu olarak hem vatandaş hem de birey düzleminde Müslüman komşularıyla eşit muamele görselerdi, Ermeniler, sultanın en çalışan, en faydalı ve hallerinden en memnun kulları olurlardı.”

Ermeniler Osmanlı Devleti içinde yaşayan uyumlu vatandaşlardı. Bunu Kürtler ve Türkler ile olan ilişkilerinde görebiliriz. Diğer uluslar gibi milliyetçilik akımlarına kapılmaları ve en önemlisi büyük güçlerin Ermenileri neredeyse kendi emellerini gerçekleştirmek için bir piyon haline getirmeleri, Ermenilerin onların etkilerinde kalmaları, sahip olmaları gereken haklara sahip olmamaları Ermenilerin harekete geçmesine, ayaklanmalarına sebep olmuştur. Yazar bu bölümde Ermeni çetelerinin halka uyguladıkları kötü muamelelere de tezleri karşılaştırarak değiniyor. Kimi yazarlar Ermenilerin aşırı güç kullanarak Türkleri kışkırtmalarını bir Hıristiyan stratejisi olarak görüyorken, Ermeni tezini savunanlar yeterli kanıt olmadığından tahrik iddiasını rededer. Lewy'nin yaklaşımı da Ermenilerin strateji güttükleri yönündedir. Onların taktiklerini dikkate almak gerekir. Ermeni devrimcilerin böyle bir müdahaleyi gerçekleştirmek için özellikle büyük güçlerin desteğini sağlamaya niyetli olduklarını, bunların belgelenip dile getirildiğini de belirtir. Ermenilerin bu desteği sağlamak ve böylece kendi bağımsızlıklarına kavuşmak için çok kez planlar yaptıkları okumalarda öne çıkan bir durumdur ve Lewy'nin de yaklaşımı bu yöndedir. Bölümün tamamında karşılaştırılan tezler okuyucunun daha sağlıklı bir yorum yapmasına katkıda bulunmaktadır, yazarın tek bir tarafın perspektifinden olayları aktarmaması çalışmaya esneklik kazandırmıştır.

Bölümün üçüncü kısmında 1894-1896 katliamlarına değinen yazar 1894'te gerçekleşen Sason olaylarını yine iki tarafın tezleri üzerinde değerlendirir. Türk tahkik raporlarında olayların başlamasının Ermeni kışkırtmaları olduğu, Ermeni eşkıyalar tarafından Müslüman köylerinin yakıldığı ve öldürülen Ermeni sayısının 265'i geçmediği savunulur. Avrupalı konsoloslar ise ayaklanma iddiasını reddedip, köylülerin saldırıya geçen Kürtlerden korunmak için silahlandırıldıklarını, ancak direnenlerin Türk birlikleri tarafından katledildiğini ve sayılarının birkaç bine ulaştığını kabul ederler. Lewy'nin bu konuda ortaya atılan

tezlerin değerlendirmesine dair yorumu söz konusu kışkırtmanın etkisinin sınırlı olduğu yönündedir. Ermenilerin binlerce kişinin öldürüldüğü yorumuna dair bir mutabakat sağlayamamış olmaları Lewy'nin yorumunu doğrular şekildedir. Sason olaylarının yanı sıra Trabzon, Bitlis, Erzurum olaylarına da değinen yazar, 1895-1896 olaylarında ölen kişi sayısını yazarların verdiği rakamlara göre aktarmaktadır. Ancak tam manasıyla güvenilir tahkik raporlarının olmayışı ihtilaf halindeki rakamlardan bir uzlaşmaya varılamayacağını da göstermektedir. Lewy kitabında “Katliamlardan Kim Sorumluydu?” gibi bir başlık açarak, yaşanan olayların katliam mı olduğu, kurbanların kimler arasından seçildiği, İstanbul hükümeti ve sultanın bakış açısını Türk ve Ermeni tezleri üzerinden okuyucuya sunmaktadır. Sonuçta her tez kendini savunma üzerine kurulmuştur.

Bölümün dördüncü kısmında ise Ermenilerin devam eden saldırı hareketleri üzerinde durulmuştur. Sultan Abdülhamit'ten sonraki döneme değinen Lewy, İTC (İttihat ve Terakki Cemiyeti) iktidarı döneminde Ermenilerle olan ittifaklara da yer vermiştir. Prens Sabahattin liderliğindeki grup imparatorluk içinde yaşayan azınlıklara özerklik tanıyıp, Avrupalı güçlerin müdahalesine izin vermekten yanaydı. Ahmet Rıza'nın etrafındaki grup ise her türlü bölgesel özerkliğe karşıydı. İTC'nin iktidar döneminde Türkler ve Ermeniler bir süre ortak bir mücadeleye giriştiler, İTC liderleri ile uyumlu bir düzen oluşturuldu. 1908-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki başarısızlığı Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında kötü etkiler doğurdu. Viyana kuşatmasından beri devam eden kayıpların üzerine imparatorluğun Kırım, Yunanistan, İnan ve Mısır'da toprak kaybetmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı ve Balkan savaşlarındaki yenilgiler iki taraf arasındaki sorunları arttırdı. Ermeniler bir taraftan Bulgarlarla birlikte Türklere karşı savaşmak için örgütleniyor, diğer taraftan Osmanlılara karşı Rus müdahalesi için kışkırtılıyordu.

1913'e gelindiğinde gayrimeşru faaliyetlere geri dönüldü ve Ermeniler yine Avrupalı güçlerin müdahalesini sağlayıp Ermeni sorunlarını çözüme kavuşturmayı yeğlediler. 1914'te Rusya, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki ayaklanmalarının kendi topraklarına sıçramasından çekindiği için kapsamlı bir reform paketinin sunulmasına ön ayak oldu. İslahat önerisinde altı doğu vilayetinin tek bir Ermeni eyaleti altında birleştirilmesi ve bunun valiliğine Osmanlı tebaasından bir Hıristiyan'ın veya bir Avrupalının atanması yer alıyordu. Buna binaen mutabakat anlaşması imzalandı fakat Ermeni İslahat programı Ermeni cemaatini dışarıda bırakıyordu. 1914'te Rusya ve Türkiye arasında imzalanan bu antlaşma Ermeni meselesinden beri kabul edilen en tutarlı düzenlemeydi. Ancak Rusya'nın tehdidiyle imzalanan bu antlaşmayı sultanın uygulamaya niyeti yoktu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle de İslahat sözleşmesi feshedildi. 1915'te Jön Türkler Ermeni sorununa kalıcı çözümler bulmak için onları toplu yer değiştirmeye zorlayan radikal bir karar aldılar.

Bölümün tamamında Lewy'nin amaçladığı şey Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin yaşam koşullarını, imparatorlukla olan

ilişkilerini aktarmak, diğer taraftan devrimci hareketlerin başlama sebeplerine iki tarih yazımı (Türk ve Ermeni tarafları) doğrultusunda değinmektedir. Yazar tezleri aktarırken özellikle yabancı kaynaklara başvurmuştur. Tezlerin dışında yer yer kendi düşünce ve gözlemlerini de aktaran yazar, eleştirilerini iki tarafın da belgelerini değerlendirerek dillendirmektedir. Konular arasındaki ilişkinin gayet anlaşılır olmasının yanı sıra, pek çok ayrıntıyı da çalışmada bulmak mümkündür.

Kitabın ikinci bölümünde birbirine muhalif iki tarih yazımı “soykırımsal tasarı” bağlamında ele alınmaktadır. Birinci kısımda Ermeni iddialarına eğilen Lewy. Ermenilerin zorunlu göçü bir imha planı olarak gördüklerini ifade etmektedir. Amerikalı Ermeni tarihçi Richard Hovannisian yöntemin soykırım olduğunu belirtirken, Vahank Dadrian İTC'nin temel amacının imparatorluğu homojenleştirmek olduğunu iddia eder. 1910 tarihinde, İttihat ve Terakki'nin Selanik kongresi toplanmadan evvel Talat Paşa'nın imparatorluğun homojenleştirilmesi için silah kullanımını savunduğu ifade edilir. Dadrian Ermeniler için öngörülen bu imha planının kapsamlı bir planın yalnızca bir parçasını oluşturduğunu savunur. Lewy bu görüşlerden yola çıkarak belirtilen gizli toplantıdaki kaynakların ikinci el bilgilere dayandığını ve belirli bir imha planından bahsedilmediğini aktarır. İngiltere Viskonsülü Arthur B. Geary'nin Talat'ın gizli konuşmasının metnini ele geçirdiğini ve raporda imparatorluğu Osmanlılaştırma görevinin zaruri olduğundan daha kötü bir ifadeye yer verilmediğini belirtir. Yves Ternon iddiaların dayandığı bir kanıtın olmadığını, Andrew Mango da gizli konferanslarda Ermenilerin temizlenmesiyle ilgili kanıtın olmadığını ifade eder.

Ermeni tezlerinde ismi geçen önemli kişilerden biri olan Ziya Gökalp'in Turancılık düşüncesinin imha tasarısında önemli bir rol oynadığı varsayılır. Guenter Lewy, Gökalp'in yayımlı plan içermediğine dikkat çekerek onun Türk ulusunun dirileceği günü hasretle beklemesiyle, bir ulusun şiddete tevessül edilmesi arasında bir bağ bulunmadığını kaynaklar aracılığıyla belirtir. 1919 yılında İstanbul'daki bir İngiliz diplomatın eline birçok Osmanlı belgesi geçmiş, içlerinden en önemlisinin İTC tarafından Ermenileri katletme planına dair hazırlanmış olan On Emir olarak bilinen talimatname taslağının orijinali olduğuna inanılmıştı. Ancak On Emir belgesinde herhangi bir imza bulunmamaktaydı, belge imzasızdı. Dadrian belgeyi İTC'nin gizli toplantılarının meyvesi olarak düşünüyor, Lewis Heck belgenin gerçekliği bilinmese de talimatnamelerin tehcir esnasında uygulandığını öne sürüyordu. Lewy tüm bu tarafıca yapılan yorumların delillerin çok seyrek olduğu hatta birinci el kaynağın bulunmasının neredeyse imkânsız olduğu bir dönemde ispatlayıcı kanıtlara dayanmadığını belirtir. Lewy özellikle Dadrian'ın konuyu aydınlatma çabalarına ilişkin tezlerinin mantığa uymayan bir akıl yürütme şekli olduğunu vurgular.

Yazar İTC'nin gizli toplantılarını Mevlanzade Rifat'ın anılarından da yola çıkarak aktarır. Rifat'a göre Ermeni azınlığın imhasını öneren ilk kişi Nazım'dı. Onun Ermenileri yok etme önerisi oybirliğiyle kabul edildi. Lewy, Rifat'ın ortaya

attığı tezin çok az yazar tarafından kabul gördüğünü belirtir. Rifat'ın olayları görmüş ve yaşamışçasına aktarmasının mantığa uymaması onun İTC'nin içinde yer alan biri olmayışından kaynaklanır. Lewy Rifat'ı destekleyen yazarların da iddialarını destekleyici kanıtlar sunmadığını göz önünde tutar. Guenter Lewy Ermeni soykırım tezlerine binaen yüksek ölü sayısının Jön Türklerin suçunu kanıtlamadığını, ölümlerin soykırımın bir parçası olduğunu kabul etmenin yanlış olacağını belirtir. Çünkü büyük kıtlık ve salgınlarda çok sayıda Türk sivil, asker, İngiliz savaş esiri de kötü yönetim sonucunda hayatını kaybetti. Eleştirilmesi gerekenin Osmanlı hükümetinin savaş döneminde ortaya koyduğu kötü yönetim olduğunu, nüfusun acılarına kayıtsız kaldığını ancak hiçbir şeyin Türk hükümetinin Ermeni cemaatini yok etmeyi ispatlamadığını belirtir. Ölü sayısının yüksek olmasından dolayı Osmanlı yönetimi suçlanılsa da bu ortada tasarlanmış, kasıtlı bir imha planı olduğunu kanıtlamaz. Lewy bu bölümdeki tartışmaların büyük bir kısmında Ermeni tezinin en büyük savunucularından olan Vahank N. Dadrian'ın çalışmalarına odaklanmıştır. Dadrian'ın tezlerini sıklıkla eleştiren Lewy, onun nelerin olduğunu ortaya çıkarmaya çalışan bir tarihçi değil, dosya hazırlayan bir avukatın yaklaşımını benimsediğine değinir. Dadrian'ın ortaya koyduğu tezlerin ciddi bir araştırma süzgecinden geçirilmesi gerektiğini belirtir.

İkinci kısımda “soykırımın uygulanma” aşaması üzerinde duran Lewy, Aram Andonya'nın kitabına değinir. Ermenice, Fransızca ve İngilizce olarak yayınlanan kitabın baskıları arasında bulunan farklılıklar üzerinde durur. Talat Paşa'nın gönderdiği telgrafların sayıları Fransız baskısında 32 iken, İngiliz baskısında 30 olarak belirtilir ve Talat Paşa şeytani emirler veren biri olarak zikredilir. Ancak 1915'ten önce Ermenilerin çoğu Talat Paşa'yı seven, memnun olan kişilerdi. Ermeni yazarların çoğu bu kitaptan beslenmektedirler, ancak kitabın içinde yer alan belgeleri doğrulayıcı kanıtlar sunmamışlardır. Lewy de zaten belgelerin çoğunun da orijinallerinin bulunmadığından bahsetmektedir. Türk yazarlarının büyük bir kısmı Andonyan belgelerini düzmece kabul ederler. Yazar, 1919-1922'de kurulan askeri mahkemelere değinir. Mahkemelerin kurulma nedenleri İtilaf devletlerinin baskıları sonucu Ermeni katliamlarını gerçekleştirenlerin cezalandırılmasıyla ilgilidir. Mahkemelerin işleyişleriyle ilgili birçok görüşü bir araya getiren Lewy, mahkeme kararlarının güvenilirliğiyle ilgili ciddi sorunlar veya eksiklikler olsa da tarihsel gerçekleri ortaya çıkarması yönünden ciddi katkılar sunduğunu belirtir. Kanıt olarak sunulan belgelerin ispatlanmalarının mümkün olmadığı da ekler.

Guenter Lewy üçüncü kısımda “soykırımsal tasarı” ile ilgili Türk tezleri üzerinde durur. Türk tarihçiler soykırım iddialarını reddedip, Ermenilerin ihanet eylemlerinin sonucunda yer değiştirmeleri gerektiğini belirtirler. Hınçakların 1880'lerde parti programının maddesinde 1914-1915'te ayaklanma çıkarma gayelerinde olduklarını, Taşnakların genel bir plan hazırladıklarını iddia ederler. Van ayaklanması da Rusların desteğiyle gerçekleşmiş bir ayaklanmadır. Bu ayaklanma sırasında birçok Kürt ve Ermeni hayatını kaybetti. Türk yazarlar isyanın Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak için çıkarıldığını, Rusya'nın bölge halkına silah

ve gıda yardımı yaptığını savunurlar. Ayaklanmanın neden çıktığıyla ilgili yorumlara çalışmasında yer veren Lewy, ayaklanmada yer alan kişilerin asıl niyetlerini açıklamadıklarını bu yüzden tartışmaların devam etmesinin normal olduğunu belirtir. Türk yazarlar Kafkasya cephesinde Rus ordularına yardım eden Ermenilerin yine ciddi tehlike arz ettiklerine değinirler. Türk tezleri tehcir esnasında suçsuz insanların da öldüğünü kabul edip, gereken cezaların verilmesi için askeri mahkemelerde yargılandıklarını ifade eder. Talat ve Cemal Paşaların tehcir esnasında can ve mal güvenliğinin korunması veya suçluların cezalandırılması için gönderdikleri talimatların belgeleri bulunur. Fakat çok az kişinin cezalandırıldığı da Talat Paşa'nın anılarında belirtilir. Türk tezleri diğer yandan savaş ve tehcir esnasında Türklerin daha fazla kayıplar verdiğini, sayılarının 1 ile 1.5 milyon arasında olduğunu iddia eder.

Bölümün tamamında Türk ve Ermeni tezlerini karşılaştıran yazarın amacı soykırımı destekleyen ve desteklemeyen yazarları bir araya getirerek okuyucuya iki tarih yazımını sunmak olmuştur. Lewy kendi eleştiri ve analizini sınırlı tutarak, kaynak karşılaştırmalarına daha çok yer vermiştir. Karşılaştırmaların tamamı da olayların oluş sırasına göre yapılmıştır.

Guenter Lewy kitabın üçüncü bölümünde tehcir sürecini ele almıştır. Bölümün birinci kısmında dönemi yansıtan Türk belgelerinin yaşadığı kayba rağmen olayların yeniden yorumlanabilmesi için hala çok sayıda belgenin mevcut olduğundan bahseder. Ancak güvenilir kayıtlar mevcut değildir. Son 20 yılda Türk arşivlerinde Ermeni katliamlarına yönelik ilgi artmış hatta 1982-1983-1989 dönemlerinde üç ciltlik bir eser de yayımlanmıştır. Fakat eserin içeriği ihtilalci Ermeni faaliyetlerine yöneliktir. 1990'a gelindiğinde arşivler açılmış olsa da araştırmacıların büyük bir kısmı arşivdeki açılan fonların sınırlı olduğunu, tüm belgelere erişemediklerini vurgulamışlardır.

Lewy Almanya'da ortaya çıkan 444 belgenin oluşturduğu koleksiyona da değinmiştir. Belgelerin içinde orijinaleri ile uyuşmayanlar olsa da Alman kayıtlarının katliamları anlamamız açısından değerli olduğunu ancak bu kayıtların da İstanbul hükümetini sorumlu tutacak kanıtlar olmadığını belirtir. İngilizler de 1915-1916 olaylarına yönelik Mavi Kitap adlı bir çalışma yayınlamışlardır. Lewy bu kitabın da tehcire yönelik önemli ayrıntılara değindiğini ancak bilgilerin çoğunun ikincil kaynaklardan alınan veriler olduğunu aktarır. 1915-1916 olaylarına dair Amerikalı Protestan misyonerlerin de hazırladıkları raporlar bulunur. Lewy bu raporların abartıyı fazlaca barındırdığını ve özellikle Müslüman halkın çektiği eziyeti göz ardı ettiğini ifade eder.

Bölümün ikinci kısmında Lewy tehcir kararıyla ilgili Türk belgelerinde fiziksel bir yok etme planının olmadığını belirtir. Bu bölümde işlene konulardan bir diğeri de tehcir kararının verilmesidir. Gelibolu çıkarmasının da ardından 24 Nisan'da Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından tehcir kararı verilmiştir. Ardından 30 Mayıs ve 10 Haziran'da tehcir maddeleri açıklandı. Bu açıklama tehcir edilen halkın yerleştirilecekleri yerlere rahatlıkla ulaşabilmelerini sağlayan maddeleri

içeriyordu. Türk tarihçiler de bu maddelere dayanarak hükümetin olumlu politikasından bahsederler. Lewy maddeler ne kadar iyi olsa da asıl sorunun bunların çoğunun uygulanmadığından kaynaklandığını belirtir. Osmanlı bürokrasisinin birkaç yüz bin insanın yerini değiştirmesi o dönemki kurumların gücünü aşıyordu. Tehcirden sorumlu olan bir idari merkezin varlığından da söz edilemezdi. Diğer taraftan tehcirin neden gerçekleştirildiği hususunda kesin bilgilere ulaşmak için o dönem görevde bulunmuş üst düzey yöneticilerin karar alma mekanizmalarını bilmenin gerekli olduğundan bahseder Lewy.

Lewy üçüncü kısımda tehcirin şehirlerde nasıl gerçekleştiği üzerinde durur. Erzurum'da ölü sayısının çok olmasının sebebini mesafeye bağlar. Ulaşılması gereken yerler ne kadar uzaksa ölü veya hasta sayısı da o oranda artmaktaydı. Harput da tehcirin sıkıntılı olduğu yerlerden biriydi. Tutuklamalar, ölümler, açlık ve hastalıklar devam ediyordu. Trabzon'daki tehcir hareketlerinde kötü şartların dışında Karadeniz sularında boğulanların sayısı da yüksekti. Kilikya'dan tehcir edilenlerin zaiyatları daha azdı, çünkü yolculukları yürüyerek değil trenle gerçekleşiyordu. Mersin ve Adana tehcir kanununda muaf tutulan yerlerdi, ancak sonradan oralardaki Ermenilerin de tehcir edilmelerine dair emir geldi. Maraş'taki Ermeniler de tehcir edilmeyecek Ermenilerdendi, fakat burada da evlerde aramalar gerçekleşiyordu. Bağdat Demiryolu güzergahındaki Ermeniler trenlerle nakledildiler. Konya gibi başka şehirlerde tehcir için tren bekleyen insanların çoğu büyük kamplar halinde bayırlarda yatıp kalkıyor, yiyecek ve barınma sıkıntıları çekiyordu. Bu da sağlık sorunlarına yol açıyor, ölümlere neden oluyordu. Halep'te tehcir faaliyetleri gerçekleşmedi. İstanbul'da toplu tehcir olmadı, ancak birkaç yüz bin Ermeni tutuklandı ya da tehcir edildi. Lewy başkentte toplu tehcirin gerçekleşmemesini hükümetin imha niyetinde olmadığının bir kanıtı olarak değerlendirir. Tüm tehcir hareketinde ulaşım, yiyecek, iskân sorunlarından dolayı binlerce insanın hayatı yerlerine ulaşmadan son buldu. Ölümlerin çoğunda merkezden gelen emirlere uyulmaması da yatar.

Bölümün dördüncü kısmında iskân durumu ele alınır. Ermenilerin büyük bir kısmı Suriye'nin doğu bölgelerine yerleştirileceklerdi. Bu yerler konaklama, barınma ve sağlık açısından korunaklı yerler olacaktı, fakat bunların çoğuna uyulmadı. Resulayn kampına 20.000 kişi iskân edildi, ancak kötü koşullar sebebiyle binlerce kişi öldü. Halep'in güneydoğusunda bulunan Deyrizor da iskânın gerçekleştiği yerlerden biriydi. Buraya giden yol "Dehşet Yolu" diye anılır. Tamamı cesetlerle dolu olan bir yoldu. Deyrizor'da ölü sayısı günlük 150-200 kişi arasındaydı. Şam'a da Ermeniler iskân edildi, fakat buranın da durumu diğer bölgelerden farklı değildi.

Beşinci kısımda katliamın faillerine değiniliyor. Kürtler, Rusların Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ile imzaladığı reform sözleşmesini Ermenilerin bağımsızlığına yol açacağını düşünüyorlardı. Diğer taraftan Ermeni hareketlerinin Doğu ve Orta Anadolu'da oluşu Kürtlerin buradaki toprak ve arazilerini kaybetme endişesi duymalarına, tüm bu durumlar da araya düşmanlık girmesine sebep

oldu. Bu yüzden tehcir esnasında Ermeniler doğal av olarak görülüyor, yağma hareketleri çok oluyordu. Türk Jandarma Teşkilatındaki askerler eğitim almamış kişilerdi, tehcir esnasında kendilerine göre verdikleri kararalar neticesinde birçok insanın ölümüne sebep olan gruplardan biriydi. Kolluk kuvvetleri içerisindeki kimi Çerkesler Resulayn- Deyrizor bölgelerinde birçok Ermeni'nin katline aktif olarak katıldılar. Yerel yöneticiler hükümetten gelen emirleri uygulamıyor, sert bir tutum içine giriyorlardı.

Altıncı kısımda kurban sayısına değinen yazar karşılaştırmalı olarak verdiği verilerin ölen Ermeni sayısını tam açıklamadığını belirtir. Çünkü tehcir öncesi Ermeni cemaatinin sayısı da tam olarak belli değildir. Ermeni ve Türk nüfus kayıtlarında sayılar eksik gösterilmiştir. Savaş öncesinde Ermeni nüfusun sayısı 2.000.000'nun altında kalır. Lewy kendi araştırmalarında bu sayının 1.750.000 olabileceğini belirtmiştir. Diğer taraftan tehcir edilen ya da kurtulan Ermeni sayısına yönelik de ihtilafli bir durum söz konusudur. Lewy kurtulanların sayısının 1.108.000 olabileceğine dikkat çeker. Yani ölü sayısı yaklaşık 642.000 kişi civarındaydı.

Kitabın son bölümünde taammüt meselesine yer veren yazar Jön Türklerin kasıtlı olarak mı can kayıplarına sebep olduğu üzerinde durur. Ermeni tezlerinde Jön Türklerin halkı tamamen yok etmeye çalıştığı, bunun da soykırım olduğu üzerinde durulur. Bununla beraber tehcir esnasındaki emirlerin yeterli ve güçlü olmadığını da belirtirler. Türk yazarlara göre ise yaşanan durum soykırım değil tehcirdir. Ancak tehcirin normal şartlar altında gerçekleşmemesi kayıplara yol açmıştır. Lewy, yine bunun kasıtlı plan olduğuna dair kuvvetli kanıtların olmadığını, bürokrasinin böyle bir plan yürütmesinin olanaksızlığını savunur. Ortaya çıkan tüm hadiselerden Osmanlı rejiminin sorumlu olsa da bunun kasten olmadığını belirtir. Çalışmasının sonunda da önemli Türk yazarların da düşüncelerine dikkat çekerek uzlaşmaya gidilen yolun karşılıklı samimiyetle gerçekleşebileceğini vurgular.

Guanter Lewy'nin bütün bir çalışma boyunca iki tarih yazımını eleştirel analiz boyutunda aktardığını gözlemlemek mümkündür. Özellikle yazar-kaynak ilişkisi bağlamında sürdürdüğü çalışmasında Ermeni tarihinden tehcir kararına kadar olan süreci planlı bir şekilde okuyucuya aktarmayı yeğlemiştir. Ermeni sorununu olayın gerçekleştiği tarihten bugüne kadar aktarmaya çalışan yazarların birçoğunda gözlemlenen şey, milliyetçilik duyguları çerçevesinde durumu aktarmaya çalışmış olmalarıdır. Bu da olayların çözümünü yavaşlatan bir durumdur. Lewy kitabın giriş kısmında tek taraflı bir eser yaratma amacıyla olmadığını vurgularken bunun ona bir fayda sağlamayacağını da belirterek karşılaştırmalı tezleri olabildiğince objektif olarak aktarmaya çalışmıştır. Böylece kitabı okuyan kişi iki bakış açısıyla değerlendirme yapabilir. Olaylar ve fikirler geniş bir zeminde ilişkilendirilerek ortaya konmuştur.

Gülseher Durmaz,
Yüksek Lisans Öğrencisi,
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
durmazgulseher77@gmail.com,
ORCID No:
https://orcid.org/0000_0002_5854_9683.